

Руслан Гула

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Харківський національний університет Повітряних сил ім. І.Кожедуба
(Харків, Україна), rslnhula1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Ірина Передерій

докторка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри українознавства, культури та документознавства,
Національний університет «Полтавська політехніка ім. Ю.Кондратюка»
(Полтава, Україна), iryna.perederii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ОЦІНКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ КОНСЕРВАТИВНОЇ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати й узагальнити погляди представників російської консервативної та ліберальної думки у другій половині XIX – на початку XX ст. на становище польського етносу в Російській імперії й можливі шляхи розв'язання проблемного «польського питання». **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, усебічності, детермінізму, наступності, системності. Для досягнення поставленої мети здійснювалося комплексне використання різноманітних дослідницьких методів як загальнонаукових (логічного аналізу, синтезу, узагальнення), так і спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-ситуаційного, термінологічного аналізу). **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел схарактеризовано візію найбільш репрезентативних представників російського політикуму консервативного та ліберального напрямів на «польське питання» та обґрунтовано фактичну неможливість його розв'язання в конкретних історичних умовах. **Висновки.** Російсько-польські відносини існували у замкненій системі нерозв'язного комплексу політичних, соціальних, етнічних і національних суперечностей. Політика державного терору щодо поляків із боку царату викликала зворотню хвилю національно-визвольного-руху, під час пікових виявів якого також подекуди виявлялися елементи тероризму. Більшість російських консерваторів стояли на позиціях державного націоналізму, ідеологічну форму якого в її консервативній моделі може бути визначено як поєднання ідейного монархізму, великодержавного шовінізму та реакційного консерватизму. Виразне акцентування уваги консерваторів на переважанні культурно-духовних цінностей російського народу об'єктивно наповнювало консервативну модель націоналістичним змістом. Пріоритетним напрямом визначалася «боротьба з інородницьким засиллям» (насамперед з єврейським) і сепаратизмом «окраїн» (передусім польським національно-визвольним рухом) адміністративно-розпорядчими, соціально-культурними та економічними методами. Ліберали трактували національні рухи як потенційного союзника в боротьбі з самодержавно-бюрократичним ладом, одночасно виступаючи за збереження єдиного політичного простору. Причину загострення «польського питання» вони вбачали в політичному терорі царату. На їхню думку, зруйнування самодержавного ладу та децентралізація сприяли б національному примиренню.

Ключові слова: консерватизм, лібералізм, монархічна ідеологія, «польське питання», самодержавство, національно-визвольний рух.

Драматична історія російсько-польських відносин має настільки глибокі історичні, ментальні, політичні та духовні корені, що й у наш час ставить їх на межу нерозв'язного світоглядного конфлікту. Питання взаємин двох народів непросте саме в його історичному ракурсі. Причому ця складність виражається, зокрема, у тому, що майже будь-яка тема щодо росіян та поляків може перерости у сварку, сповнену взаємних докорів і переліків «гріхів». Корені цього слід шукати ще в добі геополітичного суперництва Московського царства та Корони Польської в ареалі руських земель. Але особливе значення у цьому контексті, безумовно, має безпосередня участь Росії у знищенні державності Польщі у XVIII ст. та подальше тривале перебування значної частини польських земель у складі Російської імперії, де польський етнос, як і багато інших народів самодержавної країни, фактично мав статус колоніального, а «польське питання» залишалося нерозв'язаним. Невипадково свого часу російський філософ та історик, один із провідних теоретиків лібералізму в Росії Б.М.Чичерін констатував: «Польща завжди була і є хворим місцем Росії»¹.

Із боку Росії ескалація ненависті виявлялася у жорстоких формах державного та військового терору² під час придушення польських повстань, у період так званої «Паскевичевої ночі» (1832–1856 рр.), максимального обмеження автономії державного управління, інформаційного, ідеологічного, етнонаціонального терору з одночасним створенням у суспільній свідомості росіян украй негативного образу поляка. Поляки платили Російській імперії тією ж монетою у вигляді антидержавного тероризму у ході повстань, активною участю в діяльності польських і російських політичних партій, які дотримувалися ідеології та практики революційного тероризму. Крім того, серед підросійських поляків було немало таких, хто ширив ідеї рософобії. Зокрема варто згадати у цьому контексті Ф.Духінського та Ю.Пілсудського³. Тож чи було взагалі можливим розв'язання «польського питання» у самодержавній Росії?

В Україні проблему політичного терору державного апарату Російської імперії щодо поляків розглядали Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, О.В.Бобіна, О.Д.Бойко, В.М.Волковинський, В.М.Воронін, А.В.Дубовик, А.Вл.Дубовик, А.М.Лебеденко, І.В.Никонова, О.П.Реєнт, В.А.Савченко, Ф.Г.Турченко, А.С.Чайковський. Вагомий внесок у вивчення політичного терору в українських губерніях і Царстві Польському (Привісленському краї) у системі аналізу суперечностей польської, української та російської національних ідентичностей зробив французький історик Д.Бовуа⁴. Особливості російської

¹ Чичерин Б.Н. Россия накануне двадцатого столетия. – Берлин, 1901. – С.24.

² Про сутність цього явища див.: Гула Р.В., Передерій І.Г. Военный террор командования войск Юго-Западного фронта в Восточной Галиции и Северной Буковине (февраль – октябрь 1917 г.) // Русин: Международный исторический журнал. – Т.53. – Вып.3. – Кишинёв, 2018. – С.50–63.

³ Див. докл.: Szyrinianc A., Myrikowa A., Romanowska M. «Wewnętrzna» rusofobia i «kwestia polska» w Rosji w XIX w. // Politeja. – 2015. – №34/2: Studia Rosyjskie. – S.233–246.

⁴ Beauvois D. Histoire de la Pologne. – Paris, 1995; *Idem*. La Bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993; *Idem*. La Pologne: Histoire, Societe, Culture. – Paris, 2004.

асиміляторської політики в Польщі з використанням механізмів державного терору розкрито у працях польських фахівців О. Андрієвського, Я. Борејши, В. Серчика, М. Тимовського, Я. Кеневича, Є. Гольцера⁵. Принагідно проблем польсько-російського протистояння торкалися у своїх студіях російські дослідники В. В. Шелохаєв та К. О. Соловйов, а також О. В. Большакова⁶.

Історична проблема російсько-польських міжнаціональних взаємин, на думку російського політикуму, полягала в тому, що «Росія [...] перебувала на особливому становищі», а «єдина їхня (тобто поляків – *Авт.*) провина полягає в тому, що вони рвуться на свободу». Між тим як Росія вважала «для себе вигідним тримати їх у кайданах»⁷. При цьому такий стан речей у монархічній думці подавався як велике щастя, оскільки, мовляв, «Польща не може бути щасливою інакше, як в об'єднанні з Росією»⁸. Микола I у своїй промові, виголошеній у Лазенковському палаці у Варшаві 4 (16) жовтня 1835 р., так сформулював цю концептуальну «істину»: «Поляки мають щастя користуватися миром під егідою Росії, яка залишається сильною та бездоганною і стоїть на сторожі за поляків, ось чому істинне щастя – належати цій країні та користуватися її покровительством»⁹. За реформатора Олександра II у тлумаченні змісту «польського щастя» дещо трансформувалися окремі нюанси, але жодним чином не змінилася імперська націоналістична сутність відповідної державної політики. У промові імператора перед польськими депутатами 11 (25) травня 1856 р. наголошувалося: «Польща може бути щасливою не інакше, як в об'єднанні з великою сім'єю, що складає імперію Російську [...] Я люблю вас разом із росіянами, як дітей своїх, але й ви повинні відмовитися від своїх мрій»¹⁰. Під «мріями» розумілося прагнення поляків до державної незалежності.

Усе ж історичну парадигму міжнаціональних відносин росіян і поляків у Російській імперії визначала жорстка консервативна формула, сформульована М. Н. Катковим: «Між цими двома одноплемінними народностями історія здавна поставила фатальне питання про життя та смерть. Обидві держави були не лише суперниками, але й ворогами, які не могли існувати поряд, ворогами до кінця»¹¹.

Одночасно слід звернути увагу на виразну трансформацію внаслідок Січневого повстання 1863–1864 рр. консолідованої полонофобської суспільної свідомості, яка відтепер ґрунтувалася на слов'янофільських

⁵ *Andriewsky O.* The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Ph. D. dissertation. – Harvard, 1991; *Borejsza J. W.* Emigracja polska po powstaniu styczniowym. – Warszawa, 1966; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979; *Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J.* Historia Polski. – Warszawa, 2004.

⁶ *Шелохаєв В. В., Соловьєв К. А.* Кризис империи как историографическая проблема // Российская история. – Вып. 2. – Москва, 2019. – С. 142–157; *Большакова О. В.* Кризис Российской империи 1890–1914 гг. в зарубежной историографии // Там же. – С. 158–171.

⁷ *Чичерин Б.* Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н. К. Ренненкампфа. – Берлин, 1901. – С. 14, 30.

⁸ *Титов С. П.* Россия и Польша: Связь их и взаимоотношения. – Москва, 1860. – С. 6.

⁹ *Есинов В. В.* Славяне, немцы и турки: «Культурная» Германия: Галиция и Польша: История повторяется: Отклики войны. – Петроград; Москва, 1914. – С. 42.

¹⁰ *Титов С. П.* Россия и Польша. Связь их и взаимоотношения. – С. 6.

¹¹ *Катков М. Н.* Польский вопрос // Русский вестник. – Т. 43. – 1863, январь. – С. 477.

підвалинах. Якщо раніше російська інтелігенція сприймала панславізм і слов'янофільство як маргінальні ідеї, то впродовж 1863–1864 рр. консервативне слов'янофільство набуло статусу напівофіційної ідеології. Про це дуже влучно зауважив М.М.Страхов: «Усі ми до 1862 р. були більш-менш західниками, а після цього року всі більшою чи меншою мірою перетворилися на слов'янофілів»¹². Проте домінуючий антипольський вектор лише сприяв ескалації радикального збудження системного негативу у суспільстві.

Проблемою для панславістів завжди був свідомий ізоляціонізм поляків від російської моделі слов'янства, який в ідеалі передбачав повну державну інтеграцію й максимальне розчинення поляків у «російському морі». Однак позиція польських інтелектуалів була далеко не однозначною. Поет А.Міцкевич (1798–1855 рр.) стверджував, що поляки нічого не досягнуть, «говорючи з росіянами про слов'янство, про любов, про злиття слов'ян». Натомість письменник, історик, етнограф і публіцист Я.Потоцький (1761–1815 рр.) був упевнений, що слов'янський світ може відігравати провідну роль в європейській політиці завдяки вирішальній силі потужної слов'янської держави – Росії та стверджував, що росіяни – це єдині справжні слов'яни¹³.

Однак російські монархісти не мали ілюзій щодо «братерства» росіян і поляків та не помилялися, коли стверджували, що польський народ «зрікається одноплемінності з нами»¹⁴. 10 травня 1867 р. в Москві під час відкриття Слов'янського конгресу, відзначеного позамежною полонофобською спрямованістю, поет Ф.І.Тютчев назвав поляків «опально-світовим племенем» і «юдами слов'янства»¹⁵.

Питання про місце поляків в імперській панславістській парадигмі особливо загострилося після «божевільного», за висловом Б.М.Чичеріна, польського повстання 1863–1864 рр., яке «надовго віддалило можливість правильного (його, тобто питання – Авт.) розв'язання»¹⁶. Позиція монархістів характеризувалася винятково в категоричній формі «або – або». М.Н.Катков сформулював риторичне питання: «Чи варто знищити державу російську, яка нині існує, для того, щоб відновити державу польську, котра колись існувала?»¹⁷. І дещо раніше: «Боротьба наша з Польщею не є боротьбою політичного начала, це боротьба двох народностей, і поступитися польському патріотизму в його домаганнях означає підписати смертний вирок російському народові»¹⁸. Інші альтернативи консерватори чомусь у принципі не брали до уваги.

У внутрішній політиці панувало прагнення максимальної асиміляції й насильницького російщення поляків і польських земель: «Губернії по [лінії]

¹² Страхов Н.Н. Критические статьи. – Т.1: Об И.С.Тургеневе и Л.Н.Толстом (1862–1885). – К., 1908. – С.59.

¹³ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М.Крисань. – Москва, 2011. – С.31.

¹⁴ Катков М.Н. Польский вопрос. – С.477.

¹⁵ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи... – С.588.

¹⁶ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.18.

¹⁷ Катков М.Н. Что нам делать с Польшей? // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.475.

¹⁸ Катков М.Н. Польский вопрос. – С.471–488.

Вісли [...] зливаються з великою російськослов'янською державою, яка в надрах своїх може зберегти й виплекати істинно польськослов'янське плем'я»¹⁹.

Після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. політика самодержавства щодо поляків продовжувалася з притаманними російській бюрократичній системі елементами безглуздості та жорстокості, коли, за висловом М.Н.Каткова, «поляків не лише було піддано утискам, але й образам, а в їхньому становищі образи складніше знести, аніж приниження»²⁰.

У монархістському середовищі домінувала думка, що поляки – «споконвічні вороги російського народу»²¹. В імперському суспільстві культивувалася ідея про начебто презирливе ставлення поляків до росіян на основі низького цивілізаційно-культурного рівня останніх (у чому була доля істини). Також у середовищі монархістів поляків позиціонували як потенційних «зрадників». Красномовними у цьому сенсі стали віршовані рядки В.М.Пуришкевича про гіпотетичного «середньостатистичного» поляка:

«Слуга царю» – одно названье,
Счастливым буду в тот лишь год,
Когда державы русской зданье
Еврей крамолой разобьёт.
В душе моей сплошная злоба:
Безумным пламенем полна
К России – “пшенклятой” до гроба,
Не переменится она»²².

Ортодокси-панслависти не шкодували принизливих епітетів щодо поляків: «Поляки між слов'янами посідають особливе становище. Усі слов'янські народності [...] наполегливо пропагують і виявляють схильність до національного зближення та об'єднання. Лише поляки [...] є зрадниками слов'янського племені, його відкритими ворогами», – стверджував П.І.Ковалевський²³.

Звинувачуючи поляків, монархісти не могли подарувати їм, насамперед, прагнення до державної незалежності, а також орієнтації на власний аналог панславізма, який передбачав, що федерація народів під орудою Польщі має поширюватися «від моря до моря» («od morza do morza»), тобто від Балтійського до Чорного. Так, у «Почаевских известиях» цитувалися статті з польських газет, які, мовляв, «викривають зрадницьку сутність поляків»: «Польський народ, як найвеличніший із народів, принизливо змішаний із нікчемними народностями, що населяють Росію»; «На польській землі має панувати польська думка, польське слово і польська справа»; «Школи повинні давати лише польських патріотів»; «Польща для поляків»²⁴. У відповідь

¹⁹ Киев. 1 июля 1867 // Друг народа: Народная газета Юго-Западного края. – 1867. – 1 июля. – №13. – С.383–385.

²⁰ Катков М.Н. Польша // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.468.

²¹ Киев. 15 июня 1867 // Друг народа. – 1867. – 15 июня. – №12. – С.358.

²² Пуришкевич В. «Никудышники» XLIX // Мирный труд. – 1906, апрель. – №4. – С.V.

²³ Ковалевский П.И. Русский национализм и национальное воспитание. – Санкт-Петербург, 1912. – С.146.

²⁴ Проснись и послушай, русский народ, что думают и говорят про нас поляки! // Почаевские известия. – 1907. – 30 июня. – №144. – С.1–3.

на такі заклики польської преси російський часопис відповідав категорично: «Українна політика має бути безперечно національноросійською, твердою та послідовною, тобто [...] спрямованою на об'єднання окраїн із центром Росії в географічному, політичному та культурному відношеннях»²⁵.

І все ж монархісти одночасно закликали поляків бути «патріотами Росії». На засіданні Державної думи 23 жовтня 1910 р. депутат від Варшави Алексеев заявляв, що «порятунок поляків» може бути лише «в єдності з братнім російським народом, і в гармонійному поєднанні [...] російської державності з польською»²⁶.

Однак таку «єдність» монархісти трактували однобічно, із преференціями на користь Росії та максимальним обмеженням культурно-духовних свобод поляків. У 1872 р. на Царство Польське було поширено загальноімперський Статут про гімназії (1871 р.). А в 1885 р. польську мову вилучили з народних шкіл²⁷. Як наслідок, до початку ХХ ст. «в колишньому Царстві Польському – у краї, де немає жодного росіянина, окрім службовців, усе викладання згори донизу ведеться російською мовою, польська мова абсолютно вигнана зі школи». Реагуючи на такі кричущі факти, Б.М. Чичерін задавався риторичним запитанням: «Що це, як не найпослідовніше обрусіння?»²⁸.

У наступні десятиліття заходи з насильницького російщення Польщі лише посилювалися. У січні 1914 р. оглядач «Вестника Европы», громадський і політичний діяч В.Д. Кузьмін-Караваєв, із подивом констатував, що можливість використання в міських думах Царства Польського рідної мови блокувалася на урядовому рівні з одночасним обов'язковим насадженням російської в діловодстві міського самоуправління²⁹. У 1916 р. депутат Державної думи від Ковенської губернії Рачковський відзначав, що «досі поляки [...] піддаються цілому ряду обмежувальних законів. Закони ці стосуються прав на державну службу в усій імперії, мови та землеволодіння в дев'яти західних губерніях». А «російська урядова влада, запроваджуючи ці обмеження, посилялася на мотив, що поляки – елемент небезпечний, загрозовий для цілісності держави»³⁰. Однак монархісти не мали жодного сумніву щодо правомірності такої урядової політики. Тому звичними для них були сентенції про те, що, мовляв, «росіяни своєю кров'ю полили цей край, на гроші російського мужика забезпечили його благоустрій, а тепер – віддавай, російський народ, ані за гріш, навіть спасибі не скажуть»³¹.

²⁵ Постановление IV Всероссийского съезда объединённого русского народа в Москве: Украинный вопрос // Там же. – 29 мая. – №119. – С.1.

²⁶ Государственная дума: Сессия IV: Заседание 5: 23 октября 1910 // Бесплатное приложение к газете «Россия». – №1515. – С.169.

²⁷ Русанов Н.С. На рубеже двух царствований Александр III – Николай II. – Женева, 1895. – С.16.

²⁸ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.23.

²⁹ Кузьмин-Караваев В. Вопросы внутренней жизни // Вестник Европы. – 1914, январь. – Кн.1. – С.463.

³⁰ Стенографический отчёт: Государственная дума: 4-й созыв: Сессия IV: Заседание 20: 12 февраля 1916. – Стлб.1494.

³¹ Что творится на Руси // Прибавление к «Почаевскому вестнику» №42/43. – 1905. – С.322.

Отже у середовищі монархістів щодо «польського питання» панувало переконання в найгірших традиціях чиновницького мракобісся: «Тримати й не пускати!», що призвело до консервування розуміння ситуації у царині російсько-польських взаємин на рівні 1863 р.: «Ніяка політична пільга не повинна та не може бути дана Польщі незалежно від Росії, і Польща в політичному відношенні має перебувати у цілковитій політичній єдності з Російською імперією», – писав у дні Січневого повстання М.Н.Катков³².

Саме тому немає підстав дивуватися свідомому ізоляціонізму поляків щодо слов'янофільської ідейної течії, оскільки складна й певною мірою драматична історія російсько-польських відносин об'єктивно не сприяла формуванню єдиної панславистської платформи.

Слід зауважити, що в багатьох випадках недолуга та жорстока національна політика щодо поляків викликала обурення навіть у завзятих монархістів. Наприклад, під час засідання Державної думи чернігівський генерал-губернатор М.О.Маклаков відверто заявив: «Політика озлоблення проводиться й щодо іногородців. У Нижньому Новгороді, здавалося б, російсько-польської незгоди немає, сепаратизму там боятися не варто, а між тим губернатор Хвостов заборонив російській співачці виконувати пісні Шопена польською мовою. У цьому виявилось не що інше, як крайня форма адміністративного самодурства»³³.

Саме тому цілком логічною видається оцінка полонофобської політики царату, яку дало польське «коло» на засіданні IV сесії Державної думи в лютому 1911 р.: «Загальна політика уряду щодо поляків [...] продовжує виявлятися у пригніченні польської національності, у безправ'ї та свавіллі в усіх царинах культурного й суспільного життя Царства Польського. [...] Політика ця свідомо перешкоджає задоволенню найбільш нагальних потреб польського суспільства»³⁴. Аналогічну оцінку давали й російські ліберали: «У нас же колишне Царство Польське та Західні губернії досі знаходяться в облоговому становищі, поляки позбавлені всяких прав і поліцейське свавілля не знає меж»³⁵. За влучним зауваженням Б.М.Чичеріна: «Поляки нас ненавидять, та і як їм відчувати до нас інші почуття, коли ми позбавили їх того, що для людини найбільш дороге та святе? Хіба можна від них вимагати, щоб вони своєю Вітчизною вважали Росію, котра [...] знищила Польщу?»³⁶.

Монархісти інтуїтивно розуміли, що демократизація життя поляків в Австрії допомогла їм уникнути повторення кривавого сценарію Січневого повстання 1863–1864 рр. на землях підросійської Польщі. «Русский вестник» справедливо зауважував, що «Австрія ж зуміла задовольнити галичан (тут йшлося про поляків – *Авт.*) до такої міри, що навіть зараза теперішнього

³² Катков М.Н. Русский вопрос // Русский вестник. – Т.43. – 1863, январь. – С.940.

³³ В Государственной думе // Новое время. – 1911. – 26 февраля (11 марта). – №12557. – С.2.

³⁴ Государственная дума: Сессия IV: Заседание 67 // Речь. – 1911. – 27 февраля (12 марта). – №56. – С.5.

³⁵ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.24.

³⁶ Там же. – С.39.

обурення не порушує її меж»³⁷. Ліберали вважали досягнення відносного національного балансу на Галичині та розв'язання «польського питання» результатом парламентаризму, оскільки «без цього вони (поляки – Авт.) вічно залишалися б у приниженні»³⁸. Оскільки «у федеративній Австрії польська народність користувалася значною свободою політичного життя, то невідворотним наслідком самодержавної політики зросійщення було моральне тяжіння поляків до Кракова»³⁹.

І монархісти, і ліберали були одностайними в тому, що національна політика Австро-Угорщини щодо поляків створює серйозні проблеми для Росії в умовах екстремального розвитку зовнішньополітичної обстановки. Із початком окупації Східної Галичини російські аналітики доволі тверезо оцінювали перспективи російсько-польських відносин у цьому краї: «Найбільше перепон духовне зближення поляків із Росією може зустрінути саме в Галичині, де повсюди поляки користувалися не лише порівняно широкою свободою, але й винятково [...] привілейованим становищем серед інших народностей»⁴⁰.

Празький слов'янський з'їзд 13–18 липня 1908 р. «ідейно та теоретично майже склеїв російсько-польські взаємини», оскільки «було проголошено розумну формулу Дмовського про орієнтацію польського самозбереження проти німецького фронту»⁴¹, утім глибинні проблеми розв'язати все ж не вдалося. М.Гржибовський бачив шлях до створення слов'янської федерації так: «Коли серед самих слов'ян припиниться панування нетерпимості вузьконаціональних настроїв і шовіністичних справ, тоді кожен без винятку слов'янський народ стан рівноправним членом великої слов'янської сім'ї»⁴². Усе це підтверджує правоту думки М.С.Грушевського: «Якщо є народи, котрі посідають у слов'янстві ізольоване місце, то не варто говорити про всеслов'янство»⁴³.

Відкиданню поляками самодержавної панславістської моделі сприяли й докорінні ментальні відмінності їх від росіян, про що влучно сказав М.О.Бердяєв: «У душі російського народу живе не тільки християнський і слов'янський Схід, але й Схід монгольський, що ввійшов усередину Росії з часів татарського ярма»⁴⁴. Польські націоналісти в оцінці етнічної спорідненості поляків із росіянами були навіть категоричнішими: «Поляки відрізняються від росіян із расового погляду», – стверджував Р.Дмовський⁴⁵.

³⁷ Польша // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.466.

³⁸ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.25–26.

³⁹ Смуток П. [Стебницький П.Я.] Драгоманов и мировая война // Украинская жизнь. – 1916, июль – август. – №7/8. – С.21.

⁴⁰ Арсентьев К. На темы дня // Вестник Европы. – 1914, октябрь. – Кн.10. – С.318.

⁴¹ Стольпин А. Национальности II // Новое время. – 1914. – 29 сентября (12 октября). – №13847. – С.3.

⁴² Гржибовский М. Во имя лучшего будущего наших народов // Славянство. – 1911. – №1. – С.15.

⁴³ Цит. за: Погодин А.Л. Петербург и Вена // Московский еженедельник. – 1909. – 7 марта. – №10. – С.12.

⁴⁴ Бердяев Н. Россия и Западная Европа // Русская мысль. – 1917. – Кн.VI. – С.77.

⁴⁵ Цит. за: Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. – Москва, 1988. – С.162.

Підсумовуючи цей історичний сюжет, вважаємо за доцільне знову звернутися до неодноразово цитованого тут Б.М.Чичеріна, котрий розв'язання «польського питання» вбачав у настанові, згідно з якою «потрібно повернути Польщі Вітчизну... Ми маємо вибирати між братовбивством та виконанням священного морального обов'язку»⁴⁶. Однак російське самодержавство не змогло подолати догматизм ідеологеми про «єдину та неподільну» й не спромоглося переступити той ментальний бар'єр, який відділяв імперсько-панславистські константи від перспективного стратегічного політичного мислення на основі адекватного аналізу як зовнішньо-, так і внутрішньополітичної обстановки. Російський царат у чичерінській дилемі обрав «братовбивство»...

Отже російсько-польські відносини існували у замкненій системі нерозв'язного комплексу політичних, соціальних, етнічних і національних суперечностей, які на практиці призводили до кривавого протистояння в 1794, 1830, 1863 рр. Політика державного терору щодо поляків викликала зворотню хвилю національно-визвольного-руху, під час пікових виявів котрого також подеколи виявлялися елементи тероризму.

Світоглядне протистояння консерваторів і лібералів у різнобарвному спектрі суспільно-політичної думки Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виявлялося у протилежному трактуванні принципових питань, до яких слід віднести:

- полеміку про форми й методи російщення у Царстві Польському;
- розгляд можливості створення єдиного панславистського проекту та перспективи участі в ньому поляків у рамках обмеженої культурно-національної автономії;
- оцінку наслідків російської політики в польських губерніях;
- ставлення до участі Російської імперії в поділах Речі Посполитої;
- порівняння політики, що провадилася на теренах розчленованої Речі Посполитої Австро-Угорською, Німецькою та Російською імперіями.

Домінуючою ідеологією, яка визначала траєкторію розвитку надскладних російсько-польських взаємин, став монархічний консерватизм на основі державного націоналізму. Це була своєрідна мішанина ідейного монархізму, імперського панславізму, великодержавного шовінізму, реакційного консерватизму. Неминучі процеси модернізації сформуливали суспільний запит на ідеологію націоналізму, в якій серед світоглядних констант були й догмати традиціоналізму та національного консерватизму на тлі інтенсифікації загальносвітових соціально-економічних процесів (капіталізації, соціальної й національної емансипації). Акцентуація на пріоритетності культурно-духовних цінностей російського народу об'єктивно наповнювала панславистську модель російським націоналістичним змістом.

Відбулося теоретичне оформлення своєрідного ідеологічного конструкту – *панславистського націоналізму*, котрий може бути визначено як штучно створений образ індивідуальної та колективної свідомості відповідного

⁴⁶ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкамфа. – С.38.

прошарку російського суспільства, що базувався на принципах політичного об'єднання слов'янських народів на основі їх етнічної, культурної, мовної «спільності» під безальтернативним державним управлінням Російської імперії.

Консерватизм доводив до абсолюту імперативність поглядів, які, на думку його апологетів, закладали у свідомості народу непорушність існування монархічного ладу за допомогою всебічного використання існуючих політичних і релігійних інститутів, створення відповідних умов розвитку політичної, економічної, духовної його основи. Також метою офіційної ідеологічної монархічної моделі консерватизму було недопущення та гальмування процесів формування національної й соціальної самосвідомості населення Росії.

Ліберальна ідеологія базувалася на принципах суверенітету народу, децентралізації, верховенства права та свободи особистості. У даному випадку ліберали ідеалістично сприймали «народ» лише носієм громадянських чеснот поза його етнічною ознакою. Децентралізація трактувалася суто як форма передачі частини повноважень місцевого самоврядування в межах збереження єдиного державно-політичного простору.

Ставлення представників ліберального крила російської громадської думки до боротьби поляків за відновлення державності було різним, але воно аж ніяк не припускало можливості створення незалежної польської держави в майбутньому. Слід зазначити, що погляди лібералів вирізнялися й розмаїттям політичних варіацій, які в деяких аспектах були тотожними позиціям консерваторів. За істотного розходження в оцінці причин польсько-російського протистояння єдиним варіантом убачалося співіснування російського та польського народів у рамках єдиної держави. Тому переважна більшість російських лібералів (за винятком Б.М. Чичеріна) доволі скептично ставилися до перспектив державної незалежності Польщі.

На наш погляд, справедливо стверджувати, що відносно польського питання позиція ліберального табору може бути схарактеризована як *охоронний лібералізм* – ідеологія, котра поєднувала пріоритет основних цінностей прав людини й широкі соціально-економічні зміни, що мали на меті зміцнення існуючого державного порядку.

Одночасно російська ліберальна суспільно-політична думка переважно із засудженням ставилася до поділів Польщі та вважала включення її земель до складу імперії завоюванням. Знищення слов'янської польської державності ліберали оцінювали як утилітарно невігідний, аморальний політичний акт. Наголос робився на великих репутаційних втратах для Росії. Політика російщення викликала одностайну критику в ліберальній публіцистиці. Але водночас частина провини за жорсткі адміністративні заходи імперського уряду перекладалася на сепаратистськи налаштовану польську еліту. Російські ліберали вважали безглуздою спробу нівелювання сформованої польської національної ідентичності та пропонували зосередитися на подоланні полонофобських настроїв у російському суспільстві та россофобії – у польському.

Ліберальна думка засуджувала мовні утиски польського населення і втручання держави в питання насадження православної віри та проведення репресивних заходів щодо римо-, греко-католиків. Ліберали загалом не бачили перспектив інтеграції Польщі до єдиного політичного, соціального й духовно-культурного простору Росії та її транснаціональної панславистської політичної моделі.

Ситуативне, короточасне в історичній перспективі об'єднання інтересів обох народів на початку Першої світової війни, виходячи з непослідовної національної політики царату, урешті-решт завершилося набуттям Польщею державної незалежності з визначенням відверто антиросійського курсу зовнішньополітичного розвитку. Зреалізувалося пророче передбачення Б.М.Чичеріна, який ще в 1901 р. попереджав, що «в разі отримання поляками волі з рук Росії вони швидше спрямують свої погляди на захід, ніж на схід»⁴⁷.

Тому можна впевнено стверджувати, що російський державний панславистський націоналізм цілеспрямовано консервував надскладний комплекс соціальних, конфесійних, політичних проблем, не допускаючи навіть думки про розв'язання питання забезпечення прав і свобод «єдинокровних слов'ян» – поляків (та й українців) у формах не те що незалежних національних держав, але навіть ілюзій їх культурно-національної автономії.

REFERENCES

1. Arsentev, K. (1914). Na temy dnya. *Vestnik Yevropy*, 10, 317–328. [in Russian].
2. Beauvois, D. (1995). *Histoire de la Pologne*. Paris, Hatier, 460 p. [in French].
3. Beauvois, D. (2004). *La Pologne: Histoire, Societe, Culture*. Paris, 512 p. [in French].
4. Berdyayev, N. (1917). Rossiya i Zapadnaya Yevropa. *Russkaya mysl*, VVI, 76–81. [in Russian].
5. Borejsza, J.W. (1966). *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*. Warszawa, 437 s. [in Polish].
6. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914: poliaki v sotsio-etnichnykh konfliktakh*. Kyiv: Krytyka, 334 s. [in Ukrainian].
7. Bovua, D. (2011). *Gordiev uzel Rossiyskoy imperii: Vlast, shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793–1914)*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1008 s. [in Russian].
8. Bolshakova, O.V. (2019). Krizis Rossiyskoy imperii 1890–1914 gg. v zarubezhnoy istoriografii. *Rossiyskaya istoriya*, 2, 158–171. [in Russian].
9. Chicherin, B.N. (1901). *Polskiy i evreyskiy voprosy: Otvet na otkrytye pisma N.K.Rennenkampfa*. Berlin: Izdanie Gugo Shteynitsa, 64 s. [in Russian].
10. Chicherin, B.N. (1901). *Rossiya nakanune dvadtsatogo stoletiya*. Berlin: Izdanie Gugo Shteynitsa, 160 s. [in Russian].
11. Grzhibovskiy, M. (1911). Vo imya luchshego budushchego nashikh narodov. *Slavyanstvo*, 1, 12–18. [in Russian].
12. Gula, R.V., Perederii, I.G. (2018). Voennyi terror komandovaniya voysk Yugo-Zapadnogo fronta v Vostochnoy Galitsii i Severnoy Bukovine (fevral – oktyabr 1917 g.). *Rusin: Mezhdunarodnyi istoricheskii zhurnal*, 53 (3), 50–63. [in Russian].
13. Katkov, M.N. (1863). *Polskiy vopros*. *Russkiy vestnik*, 43 (yanvar), 471–488. [in Russian].
14. Katkov, M.N. (1863). *Polsha*. *Russkiy vestnik*, 44 (mart), 429–468. [in Russian].

⁴⁷ Там же. – С.36.

15. Katkov, M.N. (1863). *Russkiy vopros. Russkiy vestnik*, 43 (yanvar), 923–941. [in Russian].
16. Kovalevskiy, P.I. (1912). *Russkiy natsionalizm i natsionalnoe vospitanie*. Sankt-Peterburg. 394 s. [in Russian].
17. Kuzmin-Karavaev, V. (1914). *Voprosy vnutrennei zhizni. Vestnik Yevropy*, 1 (yanvar), 455–464. [in Russian].
18. Orekhov, A.M. (Ed.) (1988). *Obshchestvennoe dvizhenie na polskikh zemlyah: osnovnyie ideynnye techeniya i politicheskie partii v 1864–1914 gg.* Moskva: Nauka, 382 s. [in Russian].
19. Pogodin, A.L. (1909). Peterburg i Vena. *Moskovskiy yezhenedelnik*, 10 (7 marta), 7–15. [in Russian].
20. Purishkevich, V. (1906). «Nikudyshniki» XLIX. *Mirnyiy trud*, 4 (aprel), V. [in Russian].
21. Rusanov, N.S. (1895). *Na rubezhe dvukh tsarstvovaniy: Aleksandr III – Nikolay II.* Zheneva: Tipografiya grupy staryh narodovoltsev, 44 s. [in Russian].
22. Serczyk, W. (1979). *Historia Ukrainy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 499 s. [in Polish].
23. Shelokhaev, V.V. & Solovyov, K.A. (2019). Krizis imperii kak istoriograficheskaya problema. *Rossiyskaya istoriya*, 2, 142–157. [in Russian].
24. Smutok, P. [Stebnitskiy, P.Ya.] (1916). Dragomanov i mirovaya voyna. *Ukrainskaya zhizn*, 7/8 (iyul – avgust), 16–34. [in Russian].
25. Stolypin, A. (1914). Natsionalnosti II. *Novoe vremya*, 29 sentyabrya (12 oktyabrya), 3. [in Russian].
26. Strakhov, N.N. (1908). *Kriticheskie statyi*, t.1. Kiev: Tipografiya I.I.Chokolova, 387 s. [in Russian].
27. Szyrinianc, A., Myrikowa A. & Romanowska, M. (2015). “Wewnętrzna” rusofobia i “kwestia polska” w Rosji w XIX w. *Politeja*, 34/2, Studia Rosyjskie, 233–246. [in Polish].
28. Titov, S.P. (1860). *Rossiya i Polsha: Soyaz ikh i vzaimootnosheniya*. Moskva: V universitetskoy tipografii, 10 s. [in Russian].
29. Yesipov, V.V. (1914). *Slavyane, nemtsy i turki: “Kulturnaya” Germaniya, Galitsiya i Polsha: Istoriya poutoryaetsya: Otkliki voyny*. Peterburg, Moskva: Tipografiya A. Benke, 52 s. [in Russian].

RUSLAN HULA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Professor of Department of Philosophy,
 I.Kozhedub Kharkiv National Air Force University
 (Kharkiv, Ukraine), rslnhula1@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

IRYNA PEREDERII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Head of the Department of Ukrainian Studies, Culture and Documentation,
 National University «Yu. Kondratyuk Poltava Polytechnic»
 (Poltava, Ukraine), iryna.perederii@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

"POLISH QUESTION" IN ASSESSMENTS OF CONSERVATIVE AND LIBERAL OPINION'S REPRESENTATIVES IN THE RUSSIAN EMPIRE (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)

Abstract. The purpose of the research is analyze and generalize the views of the Russian conservative and liberal thought representatives in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries on the situation of the Polish ethnos in

the Russian Empire and possible ways of solving the problematic "Polish question". **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, determinism, continuity, systemicity. General scientific (logical analysis, synthesis, generalization) and specifically historical (historically genetic, historically comparative, historically situational, terminological analysis) methods are used in the article. **Scientific novelty.** On the basis of a wide range of sources, the vision of the Russian conservative and liberal politics on the "Polish question" in the Russian Empire was characterized and the actual impossibility of its solution in concrete historical conditions was substantiated. **Conclusions.** The Russian-Polish relations are interpreted in the closed systems of insoluble complex of political, social, political and national contradictions. Most Russian conservatives stood in positions of state nationalism whose ideological form in its conservative model could be defined as a combination of ideological monarchism, great-power chauvinism and reactionary conservatism. The priority area was determined by the "struggle against foreign domination" (first of all, with the Jewish one) and the separatism of the "outskirts" (primarily with the Polish national liberation movement) by administrative, administrative, socio-cultural and economic methods. For liberals, national movements were treated as potential allies in the struggle against the autocratic-bureaucratic system. At the same time, the liberals advocated the preservation of a single political space. They saw the reason for the exacerbation of the "Polish question" in the political terror of the tsarist. Their view, the collapse of the autocratic system and the introduction of decentralization would contribute to national reconciliation.

Keywords: conservatism, liberalism, monarchical ideology, "Polish question", autocracy, national liberation movement.